

ПРОБЛЕМИ ТЕРМІННОГО ПЛАНУВАННЯ В ГАЛУЗІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ

© Мартинюк М., 2005

У цій статті аналізуємо терміносистему фізичної культури й спорту та пропонуємо способи термінного планування.

It is been analyzed the terminology system of physical culture and sport field. It is been also proposed main means and methods of physical culture and sport field terminology standartization.

У мовознавстві донедавна вживався термін «термінологія» в значеннях не тільки як наука про терміни, а й як частина словникового складу мови, що охоплює спеціальну систему позначень наукових та професійних понять, тобто сукупність термінів, що входять до певної фахової підмови, тому й уживалися словосполучення «термінологічна система», «термінологічне планування» [1–6; 13]. Зараз науковці розрізняють поняття термінології й термінної системи (С. Ярема, І. Кочан). Ми також схилиємося до думки, що сукупність термінів – це, радше, термінна система, ніж термінологія, бо «логія» – це друга складова частина складних слів, що співвідноситься зі значенням слів «наука», «знання» (наприклад, біологія, філологія). Тому в цій праці ми вживаємо терміни «термінна система», «термінне планування».

Перші, хто звернув увагу на недосконалість фахової терміносистеми, на необхідність вивчення її розвитку, а також і на потребу нагальних змін у ній, були науковці-спортсмени [8, 16]. Аналізуючи історію українського спорту, вони спостерігали, що до 30-их років 20 століття становлення спортивної термінології відбувалося на національних засадах, а сучасна українська спортивна термінна система перенавантажена чужомовними словами та русизмами. Цінним є те, що спортсмени-науковці дослідили історико-методологічні аспекти й концептуальні засади українського спортивного термінознавства. Звичайно, в їхніх працях бракує ґрунтовних мовознавчих спостережень над фаховою термінною системою і мовознавчих рекомендацій (наприклад, щодо відповідності спортивних лексем нормам українського правопису) [там само].

У лінгвістиці для нормалізації мовного процесу вчені рекомендують мовне планування (МП), що має стежити за дотриманням літературних норм (так звана «нормативна лінгвістика» Е. Хаугена), а також вмотивовувати й пропонувати найдосконаліші мовні форми для їх уведення в певні соціальні сфери функціонування [15, 2].

Стаavimo своїм завданням розглянути мовознавчі здобутки в царині термінного планування, спроектувати ці теорії на спортивну підмову, накреслити шляхи нормалізації її термінологіки. Досліджуючи роль ТП у сучасній спортивій комунікації, не можна залишити поза увагою ні висвітлення проблем сучасної української термінології, ні термінографічної діяльності в галузі фізичної культури й спорту.

Розглядатимемо термінне планування (ТП) як «частину мовного планування» і як «важливий засіб вирішення проблеми формування адекватної термінної системи», її упорядкування і стандартування [6].

Ця проблема стала актуальною для української термінної системи ще в 30-их роках. Те, що мало відбуватися в Україні еволюційним шляхом розвитку, через відомі обставини зазнавало деформацій. Це вимагає втручання науковців з метою створення системи термінного планування.

Перед українськими термінологами стояло питання «виробити принципи й методи творення абстрактної лексики чи її запозичення для відтворення не названих ще українською мовою понять» [13], але пізніше термінне планування стало дуже жорстким, воно не було науковим, ішло разом з винищенням усього українського.

В основі термінологічної науки лежать праці мовознавців радянського періоду, які, проте, мали змогу лише констатувати мовні факти, спостерігати за тенденціями без їх критики і без натяку на можливість змін чи об'єктивного термінного планування. Зокрема, термінологічні дослідження в галузі фізичної культури й спорту започаткував М. Паночко. Він уперше ґрунтовно описав фахову терміносистему, окреслив межі спортивного терміна, його структурну будову, способи номінації, у тому числі – використання наявної у мові назви для позначення певного спортивного поняття, використання словосполучень для найменування спортивних понять. Особливу увагу мовознавець приділив характеристиці чужомовних слів у спортивній терміносистемі [12].

Повноцінний процес вивчення та розвитку термінології й термінних систем мав змогу відновитися аж через 60 років. Відтоді вироблення концептуальних засад ТП значно розвинулося.

Із 90-их років українські вчені характеризують стан термінного планування у сфері фізичної культури й спорту [4; 5; 6; 10; 11]. Це, здебільшого, розвідки С. Денисенко та О. Боровської. Автори цілком слушно наполягають, що термін «повинен відповідати внутрішнім мовним законам, бути семантично прозорим, якомога повніше співвідносним з означуваним поняттям, бути стислим, стилістично нейтральним (без емоційного забарвлення), однозначним» [10]. Проте одночасно наводять дуже непевний приклад: *нападаючий гравець* [там само]. Очевидно, що така дієслівна форма не відповідає вищезгаданім «внутрішнім мовним законам».

Учені продовжують констатувати, що в галузевих терміносистемах «близько 40%... посідають слова, запозичені з чужих мов» [13, 4; 11]. Хоча ситуація в різних галузевих терміносистемах може бути різною, зважаючи на те, що ТП все-таки відбувається. Наприклад, вплив сучасних галузевих словників [7] може приводити до кількісної зміни в співвідношеннях національних та чужомовних термінів у їх сфері функціонування. Крім того, у різних видах спорту є різне наповнення національною й міжнародною лексикою: у гімнастиці переважають французькі терміни, у футболі, очевидно, через його популярність у народі, є традиція ще з часів започаткування копаного м'яча добирати національні відповідники до англійських лексем.

Також із 90-их років усі чужомовні слова ділять на дві групи – слова засвоєні та слова чужі, а інтернаціональними вважають такі терміни, що вживаються не менше як у трьох неспоріднених мовах і мають греко-латинську основу [13; 4]. Хоча й «засвоєні» терміни у будь-який момент можуть бути витіснені, коли несподівано у вжиток повертається забута лексема (наприклад, *відсоток, летовище*) або вводиться сучасний новотвір (як *речник*). Тому тільки частково можемо погодитися з тим, що «у галузі спортивної термінології інтернаціональність словникового складу особливо помітна, бо і сама наука дедалі більше інтернаціоналізується» [5]. Частково тому, що зараз є можливості відновлювати українські відповідники, що вже функціювали й їхнє вживання перервано через політичне насилля.

Звичайно, мова не може бути замкнутою в своєму мовному просторі. У фахових підмовах щораз частіше виникає потреба знаходити нові слова для назовництва нових понять, явищ. Відбір відбувається навіть серед чужомовних слів. Наприклад, у термінній системі спорту виникло нове явище, яке називають то «*паралімпійський*» вид спорту, то – *параолімпійський* і науковці й спортовці ще не зробили остаточного вибору на користь одного з них.

Чужі слова постійно будуть вливатися й у спортивну підмову. Найновіші дослідження спортивної терміносистеми цінні тим, що не тільки виявляють основні напрями та заходи щодо «стандартизації та уніфікації термінології галузі фізичної культури та спорту», а й наголошують на тому, що «чужомовні запозичення повинні відповідати потребам української мови й збігатися із правилами українського термінотворення», що «інтернаціональне не протистоїть національному», та цілком виправдано ставлять перед дослідниками термінів з фізичної культури та спорту «важливі завдання розмежувати національне та інтернаціональне» [6; 10]. Про рівень науковості цього висловлювання, говорить той факт, що трапляється *пінг-понг* називають українським відповідником

до англійського *теніс*. Знайти підтвердження помилковості цього судження посилаємо в будь-який словник чужомовних слів, адже і *теніс*, і *пінг-понг* – слова англійського походження.

Для правильного вибору національного відповідника дуже важливо знати походження й значення складових частин чужомовного терміна. Наприклад, відчуваємо, що «єдиноборство» – «живцем» із російського «єдиноборство», бо ж російське «єдиница» українською – *одиниця*, а похідники від нього – слова *одиничний*, *поодинокий*, *одностайний*, *одноособовий*, *одноосібний*, *однодумець* тощо. Тому слово «*єдиноборство*» – прозоре, вмотивоване.

Це підтвердилося при зіставленні, порівнянні українських слів із грецьким префіксом *μωο* (походить від *μόνος* – один), який у складних словах відповідає поняттю «одно»: *моногамія*, *монографія*, *моноліт*, *монолог*. Багато таких слів і в спорті: *μωοδέσιος* – *одномісний*, *μωοκαρτος* – *однощогловий*, *μωοκωπος* – *одновесловий*. Отже, за аналогією, і *μωομοχα* мало б перекладатися як *єдиноборство*. Однак «єдиноборство» підтримують і словники, і лексичні матеріали статей, наприклад: «*єдиноборство* – бій, боротьба один на один між двома противниками; *поєдинок*; боротьба одного з кількома, з багатьма противниками» (треба ще додати синоніми *двобій*, *герць* – М.М.), а «*єдиноборство* – те саме, що *єдиноборство*» [3].

Мовознавці повинні вказати споживачам, що «єдиноборство» – нав'язана нам калька з російської, а «*єдиноборство*» – логічно вивершений український відповідник до міжнародного терміна, що походить із грецької мови. Іноді виглядає, що єдина мета науковців – узгодити український термін із їх російськими відповідниками, стандартизованими в міждержавних стандартах та наведеними в нормативних документах. Це стирає, ігнорує характерні особливості української терміної системи в галузі фізкультури й спорту.

Якщо погоджуємося з тим, що термінне планування – це нормативна лінгвістика, то треба працювати в напрямі послідовного дотримання літературних норм на різних рівнях. Наприклад, на фонетичному одним із факторів нормативності є наближення вимови до мови оригіналу, дотримання фонетичних та орфографічних норм української мови.

Проте в публікаціях українські відповідники не завжди послідовно передають англійські звуки, наприклад, англійське *-ing* передається як *-інг* або *инг*, англійські [h] то як [г], то як [х], а [g] як [г] або [г], зокрема, нерідко порушуючи відоме правило «дев'ятки»: *віндсерфінг*, *віндсерфинг*, *бодібілдинг*, *бодибілдинг*, *айсінг*, *дриблінг*, *кікбоксинг*, *хокей*, *гандбол* тощо [3; 8; 11].

Очевидно, що ТП передбачає «планувати» такі терміни, що не тільки не порушують мовні вимоги до терміна (за С. Яремою) тобто, мають бути компактними й економними щодо звукової будови, словотвору, а також є вмотивованими, прозорими, не грішать викривленим онтологічним змістом.

Дуже цікавою з цього погляду є розвідка І. Диканя, в якій автор порівнює лексичні словники спортивних термінів України і США та радить «українській термінолексичі сьогодні інтегрувати у світову систему, враховувати і вживати інтернаціоналізми, одночасно рік за роком розширювати мережу власне українських слів-термінів у галузі фізичного виховання та спорту» [11].

Проаналізувавши лексичний матеріал у наукових розвідках і спортивних словниках [3; 8; 11; 14], спостерігаємо, наприклад, такий ряд однокореневих слів: *змаг(змага)*, *змагальник*, *змагальність*, *змагання*, *змагатися* — це справжнє термінне планування [3]. Також прикладом вдалого ТП є вживання термінолексем, які були вже зафіксовані в спортових часописах, словниках, були у вжитку і відповідають мовним вимогам до термінів як компактні й економні щодо звукової будови: *напад*; *натяг*; *мах*; *збір*; *залік*; *навик*; *хап*; *штовхан*; *стусан*; *верхогони*; *біг*; *пробіг*; *перенапряга*; *перевтома* [3; 10].

Натомість неправильно вжито: *корзина*, *кільцева гонка*, *мотоциклетні гонки* [11]. Чому ж не *кошик*, *кільцеві перегони*, *мотоциклеві перегони* чи *перегони на мотоциклах*? А слова *жым*, *вижым*, *вижымати*, *вижыматися*, вочевидь, походять від «жати», що означає «косити серпом, жаткою, комбайном». Отож, *жати* можна жито, тут треба: *тиснути* (на щось), відтак і – *тиск*, *відтиск*, *відтискати*, *відтискатися*. Подібне викривлення онтологічного змісту слів спостерігаємо й у такому трактуванні: «*випад* – різка подача корпусу...». Знаємо, що «випадати» може щось униз, випадати звідкись. Отож мало б бути: «*виклін* – різкий нахил тулуба...». Крім того – *граючий* – це

пасивна форма дієслова, яка в українській мові може передаватися описово (*той, що грає*) або іменними формами (*грач*), подібно, як *нападник*, а не *нападаючий*. Також слова *прийом; стройовий/а* (крок, підготовка, вправа) мусять мати інші відповідники: відповідно – *спосіб; рівний крок, муштровий вишкіл, вишкільна вправа*.

Зважаючи на величезну працю мовознавців, вкладену для дослідження термінів й ТП, варто було б позбутися таких огріхів. Сучасні мовознавці пропагують передові погляди мовного планування [4; 5; 6; 10; 11], але не завжди втілюють їх у життя: у прикладах, що наводяться в дослідженнях, і в словничках [3; 9; 11; 14] трапляються терміни зросійщені, з викривленим онтологічним змістом, не завжди до чужомовних слів подають українські відповідники, навіть якщо ці лексеми вже успішно функціювали в дорадянський час і відповідають усім терміним нормам. Варто обмежити вживання чужомовних слів, а тим, що вживаємо, надати українського звукового оформлення, шукати до них національні відповідники та вводити у реєстр власне українські лексеми. У ТП не вписується непослідовність у трактуванні вибору слів при перекладі, їх звучання.

Тому корисними для фахівців-спортовців є зібрані реєстри англійських лексем, що вказують на можливість багатозначності в розвиненій європейській мові, дають точний переклад. Шкода, що в цих словникових реєстрах немає слів *воротар, суддя, боковий суддя, линва, страхувальна линва, тілобудування*, а тільки *голкіпер, арбітр, рефері, лайсмен, канат, бодибілдінг* тощо. Також натрапляємо на дивогляди на зразок: «*лонжа – канат для страхування*» замість *страхувальна линва*, «*ходак – спортсмен, що займається спортивною ходьбою*» замість *ходильник*; «*шитовки – спортивне взуття із шитами на підошві*» замість *шпичаківки*, бо на підошві *шпичаки*, а не *шпiti*.

Як спостерігаємо, багатьох синонімів, українських відповідників до чужомовних слів у словниках немає. Зокрема, відсутня ціла низка апробованих свого часу термінів з 20-их рр. 20 століття. Якщо ми маємо намір щось планувати, то необхідно в словниках подавати й ті терміни, що наразі мало вживаються, але були у вжитку довгий час і вилучено їх власне через жорстке «мовне планування» в підрдянській Україні. Такі слова мають право знати сучасні спортсмені, їх ми зобов'язані вводити, щоб не обмежувати можливість споживачам зробити адекватний вибір мовного варіанта для вживання.

Вдалі українські відповідники до чужослів можемо знайти не тільки в часописах і словниках 20-их років, а й у творах класиків. Так, у драмі Лесі Українки «Оргія» натрапляємо на слово *дискомет*, яке могло б гідно замінити сучасне «дискобол».

Терміне планування повинно вмотивовувати й пропонувати найдосконаліші мовні форми для їх уведення в певні соціальні сфери функціонування. На практиці це втілено в «Російсько-українському словнику для військовиків», де маємо безліч прикладів сучасного бачення українського словотвору як у військових, так і в спортивних лексемах [7]. Тому прикро, що, маючи такий взірець, інколи мовознавці не дотримуються задекларованих вимог до термінів. А, власне, мовознавці мають давати фахівцям від спорту консультації та схвалювати терміни з мовного боку, досліджуючи їх та вводячи в словники. Тому важливо, щоб пропоноване було бездоганним.

Доходимо висновку, що необхідно звільнити терміни спортові словники від зайвих слів у реєстрі (наприклад, «*врукопаш – діючи прикладом гвинтівки або холодною зброєю*»). Варто окремо виділити лексеми, що мають жаргонний характер, або позначити їх скороченням *жарг.*, наприклад: *спортивки* – взуття для спорту; *штовхач* – фахівець із штовхання ядра; *висотник, класик, художниця, майстер, мухач, шістка*. Неодмінно позбутися русизмів (*снаряд, турнік, прийом, жим, розминатися, розминка, вправи загальнорозвиваючі, граючий, мускулатура, рукоятка, партнерша, галоп, рисисті коні, переверот, шеренга, стройовий крок, стройова стійка, стройова підготовка, марш! кроком руш! фіззарядка, єдиноборство, шитовки, мишоловка*), позбутися слів із викривленим онтологічним змістом (*жати, вижимати, випад, зарядка, розминка*). Прикро вражає непослідовність у нав'язуванні російського «снаряд». У словничку є стаття, яка пояснює, що «снаряд – пристрій для спортивних вправ». То ж нема потреби й далі стверджувати, що «еспандер – ... снаряд»; «турнік – гімнастичний снаряд», а «диск – спортивне знаряддя... сочевицеподібної

форми» (мало б бути – *сочевичної*). Навіщо це маніпулювання словами? Чому раз *снаряд*, іншим разом – *знаряддя* чи *пристрій, прилад*?

Щоб послідовно втілювати ТП у життя треба, найперше: дослівно тлумачити чужі слова, знаходити справжні національні відповідники, дотримуватися норм літературної мови на всіх рівнях; по-друге: відкидати термінолексику, що має викривлений онтологічний зміст, та лексику, що не витримує специфічних мовних вимог до термінів, і виправляти її. Адже ТП – це коли філологи пропонують спеціалістам правильні термінолексеми, це завжди прагнення ідеалу. Тому перспективи досліджень у галузі спортивної термінології – якнайглибше вивчати фахову термінну систему в Україні до 30-их років минулого століття, узгоджувати її з вимогами сучасної української мови; давати рекомендації для правильного функціонування спортивних лексем у соціумі, зокрема у вищих фізкультурних навчальних закладах, у ЗМІ та спортивній науці.

1. Акуленко В. В. *Интернациональные эпитеты в лексике и терминологии*. – Х., 1980. – 42 с.
2. Белл Т. *Социоллингвистика: цели, методы и проблемы / Пер. с англ.* – М.: Международные отношения, 1980. – 317 с.
3. Боровська О. *Короткий тлумачний словник термінів галузі фізичної культури та спорту*. – Львів: ЛДІФК, 2003. – 53 с.
4. Боровська О. В. *До питання про національні та інтернаціональні терміни в українській спортивній терміносистемі // Молода спортивна наука України: Зб. наук. пр. з галузі фізкультури та спорту*. – Львів: ЛДІФК, 2001. – С. 24.
5. Боровська О. В. *Співвідношення національних та інтернаціональних термінів української термінології сфери фізичної культури і спорту // Молода спортивна наука України: Зб. наук. ст. в галузі фізкультури та спорту*. – Львів: НВФ «Українські технології», 2003.
6. Боровська О. В. *Термінологічне планування в галузі фізичної культури та спорту // Молода спортивна наука України: Зб. наук. пр. з галузі фізкультури та спорту*. – Львів: ЛДІФК, 2004. – С. 31–33.
7. Бурячок А., Демський М., Якимович Б. *Російсько-український словник для військовиків*. – К.; Львів: Варта, 1995. – 382 с.
8. Вацеба О. *Спортивно-гімнастичний рух у Західній Україні (кінець 19 – кінець 30-их рр. 20 ст.)*. – К., 1994.
9. *Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. В. Т. Бусел*. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
10. Денисенко С., Боровська О. *До питання про теоретичні та практичні засади лексикографічного відображення української спортивної термінології на сучасному етапі // Молода спортивна наука України: Зб. наук. пр. з галузі фізкультури та спорту*. – Львів: ЛДІФК, 2001. – С. 61–63.
11. Дикань І. І. *Вплив «інтернаціоналізмів» та «американізмів» на становлення української спортивної термінології // Молода спортивна наука України: Зб. наук. пр. з галузі фізкультури та спорту*. – Львів: ЛДІФК, 2004. – С. 126–131.
12. Паночко М. М. *Украинская спортивная терминология: Автореф. дис... канд. филол. наук* – М., 1978.
13. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк І. П. *Українське термінознавство*. – Львів: Світ, 1994. – 214 с.
14. *Російсько-український фізкультурно-спортивний словник / Волинець А. Р., Гринь Ю. О., Короп О., Харчук О. В. За ред. Л. І. Мацька*. – К.: Академія праці і соціальних відносин, 1995. – 138 с.
15. Хауген Э. *Лингвистика и языковое планирование // Новое в лингвистике. Вып. VII. Социоллингвистика*. – М.: Прогресс, 1985. – С. 441–472.
16. Янків І. М. *Українська спортивна термінологія (історико-методологічний аспект): Автореф. дис... канд. наук з фіз. культури і спорту* – Луцьк, 2000.